

**MATN PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVLAR TALQINIDA****Mustafo Jo'rayevich Zulxonov**

Fan va texnologiyalar universiteti dotsent v.b., f.f.n.

E-mail: [zulxonovmustafo@gmail.com](mailto:zulxonovmustafo@gmail.com); tel. +998909020961**Sa'dullayeva Aziza Xabibulla qizi**

Fan va texnologiyalar universiteti, XTA 1/24 guruh talabasi

**Annotatsiya:** Maqolada matnni psixolingvistik yondosgan holdagi tahlili ochib berilgan. Matnning psixolingvistik tadqiqida eng muhim bo'lgan obyektlardan biri til sohibi – matn tuzuvchi va retsipient faoliyatidir. Matnning o'ziga xos ozlashish tarixi, ta'rifi, shakllanishi, rivojlanishi, davri, turlari, tildagi vazifasi va maqsadi, fanda egallagan orni kabi masalalar yoritib berilgan.

**Kalit so'zlar:** antropotsentrik mohiyat, matn tuzuvchi – matn – retsipient, matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, kreollashtirilganlik, dominant, kognitiv tilshunoslik.

**Annotatsiya:** В статье раскрывается психолингвистический анализ текста. Одним из важнейших объектов психолингвистического изучения текста является деятельность носителя языка - составителя текста и реципиента. В тексте изложены такие вопросы, как история, описание, формирование, развитие, период, виды, языковые функции и цели, место, занимаемое в науке.

**Ключевые слова:** антропоцентрическая сущность, текстообразующая - текст-рецепент, смысловые, морфологические, синтаксические свойства текста, креолизированность, доминантность, когнитивное языкознание.

**Abstract:** The article reveals a psycholinguistic analysis of the text. One of the most important objects of psycholinguistic study of the text is the activity of the native speaker - the compiler of the text and the recipient. The text outlines issues such as history, description, formation, development, period, types, language functions and goals, place occupied in science.

**Keywords:** anthropocentric essence, text-forming - text-recipe, semantic, morphological, syntactic properties of the text, creolization, dominance, cognitive linguistics.

Matnning antropotsentrik mohiyati psixologiya va lingvistika sohalari kesishuvi natijasida yuzaga kelgan psixolingvistikada ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Psixolingvistik tadqiqotlarda matnning **matn tuzuvchi** – **matn** – **retsipient**dan iborat uchlik[1] nuqtai nazaridan tadqiq etilishi unda shaxs omilining rolini chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Ma'lumki, psixolingvistika sohasi XX asrning 50-yillarida psixologiya va tilshunoslik fanlarining hamkorligi natijasida yuzaga kelgan. Psixolingvistikaning

asosiy tadqiq obyekti nutqiy faoliyat sub'ekti bo'lgan shaxs, til sohibi hisoblanadi. Rus tilshunosligida mazkur soha rivojiga katta hissa qo'shgan A.A.Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasi haqida yozar ekan, "tilning amal qilishini psixik fenomen sifatida tavsiflash va tushuntirish" ushbu sohaning asosiy maqsadi bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi [2, 25].

Psixolingvistikaga doir ko'plab tadqiqotlar yaratgan rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin "Основы психологической диагностики (модели мира в литературе)" nomli asarida matnga lingvistik va psixologik yondashuv haqidagi o'z konsepsiyasini yaratdi. Olimning mazkur kitobdan o'rin olgan, matn haqidagi qarashlarini aks ettirgan 6 banddan iborat fikrlarini to'liq keltirishni lozim, deb hisoblaymiz. Zero, ular tilshunosligimizda hali shakllanib ulgurmagan matnning psixolingvistik tadqiq tamoyillari uchun juda muhimdir.

1. V.P.Belyaninning fikriga ko'ra, nutq ortida nafaqat til tizimi, balki psixologiya ham turadi. (Ayonki, bunda olim nutq yaratilishi jarayonini nazarda tutgan).

2. Har xil matn ortida har xil psixologiya turadi. (Bunda V.P.Belyanin matn tuzuvchining matnda aks etuvchi sub'ektiv xususiyatlarini nazarda tutgan).

3. Badiiy matn tuzilishi aksentuallashgan ong tuzilishiga muvofiqdir. (Bunda Belyanin ong psixik tuzilishining matn tuzilishiga ta'sirini nazarda tutadi. Uning bu fikri keyingi bandda yanada ravshanroq namoyon bo'ladi).

4. Hissiy-mazmuniy dominant badiiy matnning semantik, morfologik, sintaktik xususiyatlari, shuningdek, uning uslubiyati namoyon bo'lishida asosiy rol ni bajaradi.

5. Matn voqelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – retsipient – matn proektsiyasidan iborat tizim unsuri hisoblanadi. (V.P.Belyanin ushbu bandda matn yaratilishi va idrokining barcha lisoniy va nolisoniy omillarini qayd etgan).

6. Retsipientning badiiy asar haqidagi o'z talqini bo'lishi mumkin. Bu talqin matn bilan birga retsipientning psixologiyasiga ham bog'liq bo'ladi [3, 8-9]. (Bu bandda V.P.Belyanin matn idrokining xususiy hodisa ekanligini ta'kidlagan).

Nazarimizda, V.P.Belyanin tomonidan keltirilgan ushbu qarashlar faqat badiiy matnni emas, boshqa uslubdagi matnlarni ham psixolingvistik tahlil qilish uchun asos bo'la oladi. Xususan, 5-bandda bayon etilgan matnning obyektiv voqelik, ong, olam manzarasi, nutq yaratilishi va uning idroki bilan bog'liq bo'lgan serqirra va murakkab hodisa ekanligi haqidagi qarashlar matnning psixolingvistik mohiyatini yaqqol namoyon etadi.

Psixolingvistik tahlilda lisoniy ong masalasi ham markaziy o'rinlardan birini egallaydi. "Lisoniy ong tashqi faoliyatni til belgilari vositasida rejalashtirish va boshqarishdan iborat bo'lgan ichki jarayondir" [1]. U, xususan, muloqotning eng oliy birligi bo'lgan matn yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Matnning psixolingvistik tadqiqida eng muhim bo'lgan obyektlardan biri til sohibi – matn tuzuvchi va retsipient faoliyatidir. Ma'lumki, matn inson tomonidan inson uchun yaratiladi. Bu matn yaratilishi va uning idrokidan iborat faoliyat zanjirining antropotsentrik xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Psixolingvistik tahlilda muallif-retsipient munosabatlarida amal qiluvchi lisoniy va nolisoniy omillar borki, ularni o'zaro uyg'unlikda tadqiq etish kutilgan natijalarni olishga imkon yaratadi.

Tilshunoslikda matn mohiyati, unga xos bo'lgan asosiy belgilar haqida mavjud bo'lgan fikrlar [4, 49-70] matnni psixolingvistik aspektda o'rgangan tadqiqotchilar tomonidan ham e'tirof etiladi. Jumladan, yaxlitlik, informativlik, bog'lanishlik kabi xususiyatlar matnning asosiy belgilari ekanligi bir qator psixolingvistlarning ishlarida ham qayd etib o'tilgan[5]. Shu bilan birga, ushbu tadqiqotchilar matnning psixolingvistik o'ziga xosligi haqida ayrim qarashlarni ham ilgari surdilar. Jumladan, matnni psixolingvistik aspektda o'rgangan Yu.A.Sorokin uning bog'lanishlik va yaxlitlikdan iborat belgilariga quyidagi tarzda yondashadi: "Matn yaxlitligi psixologik nuqtai nazardan retsipient va matnning o'zaro munosabati jarayonida yuzaga keluvchi yashirin proeksion (konseptual) holatdir, shuningdek, bog'lanishlik til / nutq qurilishi unsurlari barobarida uning qurilish unsurlari bo'lmagan qismlarning o'zaro hamkorligi natijasi hamdir[6, 61-73]. Yana bir tilshunos A.I.Novikovning fikriga ko'ra esa matn yaxlitligi faqat uning mazmuniy tuzilishiga xosdir[7,10]. A.I.Novikovning ushbu xulosasi psixologik va kognitiv nuqtai nazardan to'g'ri bo'lsa-da, matnning tashqi tuzilishi – sintaktik-struktur jihatini e'tiborga olmaganligi bilan munozaralidir. Zero, matn yaxlitligini uning ichki tuzilishigina ta'minlamaydi.

A.I.Novikov matnning psixolingvistik belgilari qatorida axborot siqirligi (kompressivnost)ni ham qayd etadi[7,10]. Axborot verbal shaklining siqirligi N.A.Jinkinng har bir matnni bitta gap shakliga keltirish mumkinligi haqidagi g'oyasiga asoslangan.

A.I.Novikov yuqorida qayd etilgan maqolasida matnni tahlil qilishning yangi bir yo'nalishi haqidagi qarashlarini ham bayon etgan. Uning fikricha, psixolingvistik va kognitiv tilshunoslikda til turli nuqtai nazarga ko'ra tahlil qilinsa-da, ular bir nuqtada kesishadi. U mana shu nuqtani "lingvopsixologiya" deb atashni taklif qiladi[7, 10].

Matnni psixolingvistik tahlil etish haqidagi ayrim tadqiqotlarda uning kreollashtirilganlik, shakliy uzilish hamda interpretativlik xususiyatlari ham e'tiborga olinishi lozimligi ta'kidlanadi[1].

Kreollashtirilganlik (rus tilida: креолизованность) *kreol* [8] so'zidan hosil qilingan bo'lib, retsipientga ta'sir o'tkazish maqsadida verbal hamda noverbal shakllarning uyg'unlashtirilishi tushuniladi. Rus tilshunosi M.B.Voroshilovanning ma'lumotiga ko'ra, bu tushuncha psixolingvistikaga YU.A.Sorokin hamda E.F.Tarasovalar tomonidan kiritilgan[9, 180-189]. Kreollashtirish natijasida "verbal va

noverbal unsurlar yagona vizual, tuzilmaviy, mazmuniy va funksional yaxlitlikni hosil qiladi” [9, 180-189]. Bunday matnlar sirasiga tadqiqotchi reklama matnlari, kinomatnlarni kiritadi.

Biz ruscha *креолизованный текст* terminini o‘zbek tilida *uyg‘un matn* termini bilan ifodalash ma’qul, deb o‘ylaymiz, chunki bunday matnlarda bir necha nolisoniy va lisoniy faktlarning uyg‘unlashuvidan iborat jarayon hosil bo‘ladi. Fikrimizcha, uyg‘un matnlar nafaqat psixolingvistikada, balki lingvokulturologiyada ham o‘rganilishi lozim. Sababi – uyg‘un matnlarda turli madaniy-semiotik maydonlar o‘zaro aloqaga kirishadi. Masalan, g‘azallar to‘plamidan iborat kitoblarda ko‘pincha Ch .Ahmarov miniatyuralari ham beriladi. Bunda she’riy matn mazmuni hamda suratlardagi tasvir o‘zaro uyg‘unlashadi. Bunday usulni ertaklar to‘plamida ham ko‘rish mumkin. Reklama matnlari ham uyg‘un matnga tipik misol bo‘la oladi. Teleekranda namoyish etiladigan reklamalarda uch turdagi madaniy-semiotik maydon: tasvir, musiqa va matn uyg‘unlashuvini kuzatish mumkin. Kinomatnlarda ham og‘zaki matn, tasvir va musiqa uyg‘unligi tomoshabin ruhiyatiga ta’sir etuvchi asosiy omillar hisoblanadi.

Yuqorida aytilganidek, bu kabi matnlar funksional yaxlitlikni hosil qiladi. Psixolingvistikada retsipientlarning ana shu yaxlitlikni qabul qilish qobiliyatlari tadqiq qilinadi.

Psixolingvistikaga doir adabiyotlarda qayd etilgan shakliy uzilish (rus tilida: *skvajnost*) ham matnga oid qiziqarli hodisalardan biridir. Ma’lumki, matnda ketma-ket kelgan jumlar mazmunan o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Ana shu bog‘liqlik kutilmaganda uzilib qolishi mumkin.

Agar matndagi jumalarga mantiqiy jihatdan yondashadigan bo‘lsak, uning ikki o‘rnida muayyan jumlar tushirib qoldirilganini ko‘rishimiz mumkin: bu – *Jumanov! – Vasiliy Stepanovich deraza tomon talpindi. – Jumanov...* jumlasidan keyingi ***Jumanov deraza rahidan o‘zini pastga otdi*** hamda *Soqchi ikkovlari baravar yugurib borishdi* jumlasidan oldingi ***Koryagin va soqchi yuqori qavatdan pastga tushib, hovliga chiqishdi*** jumlaridir.

Axborot izchilligi ushbu jumalarni taqozo etsa-da, ularni matn tarkibida qo‘llamaslik matnning mazmuniy yaxlitligiga ta’sir etmagan: retsipient muallif nazarda tutgan propozitsiyalarni matnda ifodalangan vaziyatdan kelib chiqib, o‘zi tiklashi mumkin. Implikatsiyaning bu usuli badiiy matnlarda ko‘p uchraydi.

**Demak**, shakliy uzilish, aytish mumkinki, matn va retsipient munosabatlariga, ya’ni matnning mazmuniy idrokiga oid hodisa bo‘lib, aborot siqqligining yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

Matnning psixolingvistik xususiyatlaridan biri interpretativlik hisoblanadi. V.P.Belyanin fikriga ko‘ra, har bir retsipient muayyan matn haqida o‘z interpretatsiyasiga ega bo‘lishi mumkin. Matn idroki natijasida yuzaga keluvchi



interpretatsiya xarakteri faqat matnning emas, retsipientning ham psixologik xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Muallif bilan retsipient psixologik jihatdan qanchalik yaqin bo'lsa, ularning matn haqidagi interpretatsiyasi shunchalik muvofiq bo'ladi[3].

#### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Ковшиков В.А., Пухов В.П. Психология. Теория речевой деятельности: Учебник для вузов. – М.: Астрель, АСТ, 2007. – 318 с.
2. Залевская А.А. Введение в психолингвистику: Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: Российский гос. гуманитар. ун-т, 1999. – С. 25.
3. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола, 2000. – С. 8-9.
4. Юлдашев М.М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009. – Б. 49-70.
5. Белянин В.П. Основы психологической диагностики (модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – С. 8-13; Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002. – С. 15; Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвопсихологии // Методология современной психолингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. –С.10.
6. Сорокин Ю.А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей и частной теории текста. –М., 1982. – С. 61-73.
7. Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвопсихологии // Методология современной психолингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. –С.10.
8. *Креол* – Африка мамлакатларида африкаликларнинг туб жойли бўлмаган, келгинди халқ вакиллари билан бўлган никоҳларидан туғилган авлодлар / Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 416.
9. Ворошилова Н.Б. Креолизованный текст: аспекты изучения // Политическая лингвистика. Вып. 20. – Екатеринбург, 2006. – С. 180-189.